

Manvi Hitan Da Pravachan : Gurbani

ਮਾਨਵੀ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ : ਗੁਰਬਾਣੀ

Author Name : Baljeet Kaur

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਆਦਿ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੋਣ, ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੁੱਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਵਰਗ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਲਹੀਣ, ਨਿਮਾਣੇ ਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ, ਮੱਧਕਾਲ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ, ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤਹਿਤ, ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਹਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਾਰੂ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸਮੁੱਚੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੱਧਕਾਲ ਤੱਕ ਵਰਨਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਕਰਕੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਰਗ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਏਕਾਧਿਕਾਰੀ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਉੱਚ ਵਰਗ ਧੋਕੇਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਬ ਉੱਤਮ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਕ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਇਸ ਕਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸੂਝਵਾਨ ਦਲਿਤ ਵੀ ਅਲਪਚੇਤਨ ਉੱਚ-ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਨੂੰ ਪਕੇਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਲਈ ਵਕਤ-ਦਰ-ਵਕਤ ਧਰਮ ਗੁਰੂਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ 'ਦਮਿਤ-ਮਨੁੱਖ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਸਹਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਫਿਲਾਸਫੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਮਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੜੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰੂਹ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜੀਣਾ ਸਿਖਾਇਆ। 'ਜੀਓ ਤੇ ਜੀਣ ਦਿਓ' ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਤਾ ਸਹਿਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਅਣਖ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ। ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਮਾਨਵਵਾਦ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਸਹਿਤ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਦਲਿਤ ਤੇ ਦਮਿਤ ਵਰਗ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਿਹੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਦਵਾਇਆ। ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਕਾਰ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਇਸ ਅਮਾਨਵੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੇ ਉਖੇੜਨ ਦਾ ਦਲੇਰਾਨਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ-ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਮਾੜੇ-ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਨਮਜਾਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਗੁਰੂ

1 ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਹਨ।” ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ’, ‘ਅਵਲ ਅੱਲਾ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ’, ‘ਸਭ ਕੇ ਮੀਤ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ’ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੌਖਲੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ‘ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਾ ਹੀ ਬੈਗਾਨਾ, ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕੋ ਬਨ ਆਈ’ ਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤਿ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਅਨੇ-ਮਿਹਨੇ ਸੁਣਨੇ ਪਏ। ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਕਬੀਰ ਵਰਗੇ ਭਗਤ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਕਬੀਰ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕਉ ਸਭ ਕੋ ਹਸਨੇ ਹਾਰ’ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਆਪ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦਾ ਹੋਣ ’ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਵੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : “ਭੀਨੜੀ ਜਾਤਿ ਮੇਰੀ ਜਾਦਿਮ ਰਾਇਆ

2 ਛੀਪੇਕੇ ਜਨਮਿ ਕਾਹੇ ਕਉ ਆਇਆ।” ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਰਤੀ ਤੇ ਗਰੀਬ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਪੰਚ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਸਮਝ ਆਉਂਦਿਆਂ ਗਤ ਕਬੀਰ ਆਪਣੀ ਜਾਤਿ ’ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

3 “ਕਬੀਰ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕਉ ਸਭ ਕਉ ਹਸਨੇਹਾਰ ਬਲਿਹਾਰੀ ਇਸ ਜਾਤਿ ਕਉ ਜਿਹ ਜਪਿਓ ਸਿਰਜਣਹਾਰ।” ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ‘ਨੀਚਿ ਜਾਤਿ ਹਰਿ ਜਪਤਿਆਂ, ਉੱਤਮ ਪਦਵੀ ਪਾਇ।’ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਕਬੀਰ ਜਿਹੇ ਅਖੌਤੀ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਸੂਦਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਨਾ, ਸੂਦਰ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਨਾਮ ਜਪਕੇ ਤਰ ਸਕਦੇ ਹਨ :

4 “ਸੁਆਨ ਸਤ੍ਰ ਅਜਾਤ ਸਭ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ ਲਾਵੈ ਹੇਤੁ ਲੋਗੁ ਬਪੁਰਾ ਕਿਆ ਸਰਾ ਹੈ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵੇਸ ਅਜਾਮਲ ਪਿੰਗਲਾ ਲੁਭਤ ਕੁੰਚਰ ਗਏ ਹਰਿ ਕੈ ਪਾਸਿ ਐਸੇ ਦੁਰਮਿਤ ਨਿਸਤਾਰੇ ਤੂ ਕਿਉਂ ਨ ਤਰਹਿ ਰਵਿਦਾਸ।” ਇਸ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਲਈ ‘ਮਨੁੱਖ’ ਨੂੰ ‘ਇਕੋ ਜਾਤ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਵਸਦਾ ਹੈ :

5 “ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕੋਉ ਹਾਫਜ਼ੀ ਇਮਾਮ ਸਾਫੀ ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਣੈ।” ਇਉਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਸਭ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰਗ ਇਕ ‘ਬੇਗਮਪੁਰਾ’ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ, ਵਿਕਾਰਾਂ, ਗ਼ਮਾਂ, ਦੁਖਾਂ, ਡਰਾਂ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਵਾਰਥੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

6 “ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ, ਦੁਖ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀਂ ਤਿਹਿ ਨਾਉ, ਤਾ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੂ ਨ ਮਾਲ ਖਉਫ਼ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਕਾਵਾਲ, ਅਬ ਮੋਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਮਹ ਪਾਈ, ਉਹਾਂ ਖੈਰਿ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਨਿਰਾ ‘ਬੇਗਮਪੁਰਾ’ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੇ

ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਨਿਤਾਣਾ ਬੇਖੌਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਨਰਮਾਦਾ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਸਹਿਤ ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ ‘ਰੋਸਨ ਦਿਮਾਗ’ ਸੰਗਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

7 “ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਦਲਿਤ ਤੇ ਦਮਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦਲਿਤ-ਦਮਿਤ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ- ਇਕ ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਵਸਾ ਕੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿਜੁਗ ਸਰੀਰਕ-ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਦਾ ਜੁਗ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਸਤਿਜੁਗ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਮਿਹਨਤ ਨੇ ਭਾਰੂ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਲਿਤ, ਦਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੇ ਅੱਖਰ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣਾ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਦੇ ਸਾਰੇ

7 ਵਸਨੀਕ ਰੋਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ ਹੋਣਗੇ।” ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਉਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਰੂਪ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਦਲਿਤ ਤੇ ਪਿਛੜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ

ਹਰ ਥਾਂ ਨਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦੀ, ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਹੀਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਕਿਰਤੀ ਲੋਕ ਰੁਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਛਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪੀ, ਨਿਰਗੁਨ, ਅਪਰਾਧੀ ਤੇ ਕੀੜਿਆਂ-ਮਕੌੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ‘ਹਰਿ ਕੇ ਲੋਗ’ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ‘ਨੀਚ’ ਭਾਵ ਪਿਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਸਹਿਤ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ : “ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚਿ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਮਤਿ ਨੀਚਿ ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਧ ਵਡਿਆਂ ਸਿਉਂ

8 ਕਿਆ ਰੀਸ ਜਿਥੇ ਨੀਚਿ

ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸਿਸ।”

ਇੱਥੇ ‘ਨੀਚਿ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਜਾਤ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪੱਖੋਂ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਪਛੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੱਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰੱਬ ਵਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਉਸਾਰੀ ਕਰਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਵਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮੋੜਿਆ ਜਾਵੇ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਉਪਰਾਲਾ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸੀ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਰਨ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਸੀ ਕਿ ਦਇਆਵਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸਗੋਂ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗ ਨੂੰ ਐਸ਼ੋ-ਇਸ਼ਰਿਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਲੱਗੇ। ਰਾਜਸੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ‘ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ’ ਰਾਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :- “ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਡਰਾਇਆ, ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੋਈ ਮਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ

9 ਮੁਗਲ ਚੜਾਇਆ।”

ਸਾਰੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਬੜੇ ਦਲੇਰਾਨਾ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਸੱਦਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਜਾਲਮਾਨਾ ਤਸੱਦਦ ਬਾਰੇ ਬੇਖੌਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸ਼ੀਰਾਂ ਵਰਗੇ ਰਾਜੇ, ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਰਗੇ ਅਫ਼ਸਰ, ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਝ ਵਰਗੀ ਬਾਬਰ ਦੀ ਧੜਾਵੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਰੰਗ-ਤਮਾਸ਼ੇ ਕਰਦੇ ਰਾਜੇ ਆਦਿ ਨੁਕਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ :- “ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁੱਤੇ, ਜਾਇ ਜਗਾਇਨ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ,

10 ਚਾਕਰ ਨਾਦਾ ਪਾਇਨਿ

ਘਾਉ, ਰਤ ਪਿਤਠ ਕੁਹਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ।।”

‘ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ’ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਸਗੋਂ ‘ਰਾਜ ਵਿਚ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗ ਵਿਚ ਰਾਜ’ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਢੰਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਚੰਦਰੌਲੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਹਰਿ ਨਾਥ ਅਤੇ ਕਟਕ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰੁਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੇ ਖਾਹਿਸ਼ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਗੱਜੀ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਰਾਜਾ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਜੋਗੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੇਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਜੋਗੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗ ਵਿਚ ਰਾਜ ਹੀ ‘ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ’ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ‘ਰਾਜੇ ਚਲੀ ਨਿਆਣ ਕਿ ਪੜਿਆ ਸਚ ਧਿਆਨੁ’ ਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਖੌਫ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਰਾਜਾ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਅ ਸਕਦਾ ਹੈ :- “ਸੁਲਤਾਨ ਹੋਵਾ ਮੇਲਿ ਲਸਕਰ ਤਖਤਿ ਰਾਖਾ ਪਾਉ, ਹੁਕਮ ਹਾਸਲ ਕਰੀ ਬੈਠਾ, ਨਾਨਕਾ ਸਭ

11 ਵਾਉ, ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ

ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ।।”

ਅਜਿਹਾ ਰਾਜਾ ਦਮਿਤ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ‘ਤਾਕਤ’ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ‘ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ’ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਦਿਆਂ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ‘ਪੀਰੀ’ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ‘ਮੀਰੀ’ ਦੇ ਅਨਿਆਇ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ’ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਉਸਨੂੰ ਨਿਮਰ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ‘ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਰਣਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਵੇਕਲਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਤੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਸੰਗਮ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਚ-ਨੀਚ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਭੇਦ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਨਾਈ, ਧੋਬੀ, ਝੀਉਰ, ਜੱਟ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਬਾਟੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ‘ਸਿੰਘ’ ਬਣਾ ਕੇ ਹੱਥ ਤਲਵਾਰ ਫੜਾ ਗੋਰਵਸ਼ਾਲੀ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਗਰੀਬੜੇ, ਪੱਛੜੇ, ਦਲਿਤ ਤੇ ਨਿਮਾਣੇ

ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ, ਜੋ ਕਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਤਾਣੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਡਾ. ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਬੇਬਰੋਸਗੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ :-

“ਹਮ ਤੋਂ ਤੁਰਕ ਗਤ ਮਾਰੇ ਜਾਤ। ਅਸੀਂ ਚਿਰਿਆਂ ਵੇ ਸਾਨੀ ਬਾਜ। ਹਮ ਵੇ ਬੁਘਆੜਨਾ। ਤੁਮ ਮ੍ਰਿਗਨ ਤੇ ਕਿਸ ਸ਼ੇਰ ਪ੍ਰਵਾਵੇ। ਲੋੜੀ ਕੇ ਪਾਣੀ ਮਗਰੀਂ ਪਰਚੜਾਵੇਂ। ਵਹੁਆਦ-ਸਿਪਾਹੀ ਮੁਗਲ ਪਠਾਨ। ਹਮ ਜੱਟ ਬੂਟ ਨਾਈ ਤਰਖਾਣ। ਤੁਮ ਟੋਲੇ ਸਭ ਜਾਤ ਕਮੀਨ। ਹੁਤੇ ਜੋਊ ਸਭ ਸਸਤਰ

12

ਹੀਨ।” ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਫੜਾ ਕੇ ਇਹ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ, ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਚਮਤਕਾਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਲਈ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਨ ਤੇ ਨਾ ਡਰਾਉਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਇਸ ‘ਨਿਡਰਤਾ’ ਅਤੇ ‘ਆਜ਼ਾਦੀ’ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ’ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਗਾਉਂਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

13

“ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤਿ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ।” ਦਲਿਤ ਤੇ ਦਮਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਚਟਾਨ ਵਾਂਗ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਵਰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਸਫਲਤਾ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖਾਇਆ। ‘ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ’ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕੇ ਬੰਦ ਬਚਨ ਉਚਾਰ ਕੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਵਰਗ ਦਾ ਮਾਰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਰੇ ਹੀਲੇ-ਵਸੀਲੇ ਫੇਲ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅਨਿਆ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇਕਰ ਕਿਰਪਾਨ ਵੀ ਚੁੱਕਣੀ ਪਵੇ ਤਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ :-

14

“ਚੂੰ ਕਾਰ ਅਜ ਹਮਾ ਹੀਲਤੇ ਦਰ ਮੁਜ਼ੱਸਤ ਹਲਾਲ ਅਸਤ ਬੁਰਦਨ ਬ-ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਦਸਤ।” ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਮਿਤ ਵਰਗ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ’ਤੇ ਵੀ ਬੜੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਹੋਏ। ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ‘ਨਾ ਮੁਕੰਮਲ ਚੀਜ਼’ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਸੁਕਰਾਤ ਨੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਪਰਾਧੀਨ ਸਮਝਿਆ। ਟਾਲਸਟਾਇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ‘ਫੜਾ’ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ‘ਸੂਦਰ’ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ‘ਬਾਘਣ’ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ‘ਸੰਘ’ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੈਨ ਮੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਧਨ, ਮਾਇਆ ਕਿਹਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਇਸ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਵਤੀਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਾਨਵ ਉਤਪਤੀ-ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਕਦਮ ’ਤੇ ਉਸਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਿਉਂ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ,
ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ।।
ਭੰਡ ਮੂਆ ਭੰਡ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਨ,

15 ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ।।” ਵਿਵਹਾਰਕ

ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ’ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦੇ ਆਦਰ ਮਾਣ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਬਦੌਲਤ, ਉਹ ਵੀ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਸਾਥ ਦਿੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਭਗਤੀ ਪਿਆਰ, ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਦੀ ਲੰਗਰ ਦੀ ਬੇਲਾਗ ਸੇਵਾ, ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਲਾਸਾਨੀ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ‘ਇਨਕਾਰੀ ਜਤੀ ਹੋਇ’ ਤੇ ‘ਔਰਤ ਈਮਾਨ’ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸੋਚ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ‘ਸਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨ’, ‘ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀਂ ਬਿਗਾਨਾ’, ‘ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਭ ਬੰਦੇ’, ‘ਨਾ ਕੈ ਮੇਰਾ ਦੁਸਮਨ ਰਹਿਆ’ ਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਨਰੋਆ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਨਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਸਕਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸਕਣ। ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਾਨਵੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

“ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫਿਊਡਲ ਅੰਗ (ਰਾਜਿਆਂ, ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂਚਾਕਰਾਂ) ਨੂੰ ਸ਼ੀਹ ਅਤੇ ਕੁੱਤੇ ਵਰਗ ਘਿਰਣਾਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕੋਸਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ। ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਦੂਸ ਕੇ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ’ਤੇ ਕਠੋਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਭੱਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਗਏ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ

ਖੰਡਤ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆ ਇਸ ਜਗ ਨੂੰ ‘ਸੱਚੇ ਕੀ ਕੋਠੜੀ’ ਆਖ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਲਚਰ ਦੇ ਹਰੇਕ

16

ਅੰਗ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੱਟਿਆ।’’ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਮੇਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ‘ਸਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨ ਤੂੰ ਕਿਸ ਕਿਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਓ।’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ‘ਘਟਿ-ਘਟਿ ਮਹਿ ਹਰਜੂ ਵਸੈ’ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪੈਗਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :- “ਖੜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ, ਉਪਦੇਸ ਚਹੁ, ਵਰਨਾਂ ਕਉ ਸਾਂਝਾ।

17 ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਜਪੈ ਸੋ, ਕਲਿ ਮਹਿ ਘਟਿ ਘਟਿ

ਨਾਨਕ ਮਾਝਾ।’’ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕੋ ਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਯੋਗ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਾਤ ਕੌਮ ਅਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸਚਿਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਵਸਤੂ ਫਿਊਡਲ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਖੋਜ-ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਬਾਣੀਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨੇ 1-2
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1164
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1364
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1124
5. ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪੰਜ, ਖੋਜ-ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਉਦਰਿਤ ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ, ਪੰਨਾ-9
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-345
7. ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੱਖ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, ਪੰਨਾ-160
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-15
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-360
10. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1285
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-14
12. ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਖੋਜ-ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਪ੍ਰਗਟਯੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ-41
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1427
14. ਤਾਰਿਕ ਕਿਫਾਇਤਉੱਲਾ, ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ, ਖੋਜ-ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਪ੍ਰਗਟਯੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ-56
15. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-473
16. ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਉਹੀ
17. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨੇ 747-48